

http://royallib.ru/read/pinkola_klarissa/begushchaya_s_volkami_genskiy_arhetip_v_mifah_i_sk_azaniyah.html#225280

4. Литовченко Т. “Гоп-стоп”. – Режим доступу: <http://www.zahid-shid.net/index.php?rt=pentakl&num=5&start=5>
5. Литовченко Т. “Нанерль і відьма”. – Режим доступу: <http://tim-lit.narod.ru/Text-Ukr/Nanerl-ukr-1.htm>
6. Литовченко Т. “Обручка принца”. – Режим доступу: <http://www.zahid-shid.net/index.php?rt=pentakl&num=6&start=8>
7. Лосев А. Ф. Диалектика мифа / А. Ф. Лосев. Миф. Число. Сущность. – М.: Мысль, 1994. – С. 5-217.

УДК 398:801.81:164.032

АКСІОЛОГІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА У ФОЛЬКЛОРІ

Павленко І. Я., д. філол. н., професор

Запорізький національний університет

У статті на матеріалі історичних пісень, записаних від запорожців та їхніх нащадків, аналізуються цінності та мораль, декларовані “степовими лицарями”.

Ключові слова: аксіологія, Запорожжя, історична пісня, козаки, слава, фольклор.

Павленко И. Я. АКСИОЛОГИЯ ЗАПОРОЖСКОГО КАЗАЧЕСТВА В ФОЛЬКЛОРЕ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье на материале исторических песен, записанных от запорожцев и их потомков, анализируются ценность и мораль, декларируемые “степными рыцарями”.

Ключевые слова: аксиология, Запорожье, историческая песня, казаки, слава, фольклор.

Pavlenko I. Y. THE AXIOLOGY OF ZAPORIZHZHYA'S COSSACKS IN FOLKLORE / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The article analyzes the value and morality, declared by “steppes knights”, based on historical songs, recorded by the Cossacks and their descendants.

Key words: axiology, folklore, glory, historical song, Zaporizhzhya's Cossack.

Одна з характерних рис сучасного гуманітарного дискурсу, пов'язуючи націтворчі та державотворчі процеси із діяльністю козацтва, романтизує та значною мірою осучаснює світосприйняття представників цього стану, фактично нав'язуючи їм світогляд, притаманний нащадкам. Така ідеалізація, що розпочалася в українській авторській культурі початку ХІХ ст., значною мірою спиралася на народне ставлення до козацької доби як до золотого віку. У нашій свідомості козаки – захисники віри та батьківщини, борці за справедливість та волю тощо.

Значною мірою героїзація козацтва була посилена захопленими історичними працями М. Костомарова [1] та Д. Яворницького [2], хоч уже Н. Полонська-Василенко застерігала від надмірної ідеалізації та романтизації степового лицарства [3, с. 12].

На жаль, й до сьогодні науці притаманне зневажливе ставлення до вивчення фольклору, відсутність ґрунтовних праць із питань специфіки народної пам'яті та фольклорного історизму. Але аналіз фольклорних джерел, який проводиться із урахуванням специфічних особливостей життя та трансляції фольклорного тексту й специфіки жанрової історичної пам'яті, може вносити певні корективи в історичне знання та в уявлення про народні ідеали й у минулому, й у сьогоденні.

Предметом аналізу у пропонованій розвідці стала відбита у фольклорі система цінностей запорозького козацтва. Аналіз ґрунтується на кращих і найбільш повних виданнях історичних пісень. Перш за все орієнтуємося на записи І. Срезневського [4], Я. Новицького [5; 6; 7] та

Д. Яворницького [8], зроблені від старих запорожців або їх прямих нащадків у місцевостях, названих Я. Новицьким “запорозькими попелищами”, які входили у різні видання [9]. Такий підхід забезпечує високу вірогідність звернення до варіантів, близьких до співаного запорозькими лицарями. Крім того, звичайно, враховується і частотність запису, отже, найбільш часто виконувані твори.

Таке ставлення до відбору матеріалу зумовлено особливим поширенням історичних пісень Запорожжя. Загалом історичні пісні – явище локальне, а не регіональне. Якщо йдеться про конкретну (не узагальнену) подію та конкретну історичну особу, то твір поширюється, як правило, у місцевості протікання подій. Поширений інтерес до запорозького буття, повернення старих запорожців до рідних осель, битви далеко від Вольностей Запорозьких призвели до значної поширеності пісень про запорожців, але поза місцем постійного перебування спільноти ці пісні могли поступово «вишлифовуватися» відповідно від світобачення середовища-транслятора, втрачати фактографізм, контамінуватися з подібними (а іноді й не дуже) піснями або просто забуватися. Крім того, в них могла передаватися аксіологія середовища-транслятора, що не завжди знало або розуміло цінності запорожців.

Порівняння історичних пісень та творів народної історичної прози в одних і тих населених пунктах та навіть записів від одних людей засвідчує більш високий рівень збереження первинних смислів саме в історичних піснях, оскільки прозовий текст легко пристосовується до нових умов, характеру бачення минулого оповідачами та слухачами.

Звернення саме до історичних пісень зумовлено їх жанровою специфікою. Пісня твориться одразу після події і лише з часом із твору про сучасне або зовсім недавнє минуле перетворюється на історичну. Це реакція твору на рух часу та характер сприйняття первинного тексту виконавцями. Зі зміною їх свідомості та знання про подію змінюється і ставлення до неї, і характер її відтворення. У процесі вишлифовування у творі суб'єктивні оцінки поступово заміщуються об'єктивними, а фактографічні елементи змінюються на типові. Незалежно від характеру пізнішої трансформації історична пісня (як жанр) є динамічною системою, що має власну, незалежну від часу творення картину світу та спирається на народноісторичну пам'ять.

Значна стабільність текстів (звичайно, в межах фольклорної традиції) доводиться тим, що в багатьох зафіксованих упродовж XIX ст. історичних піснях Запорожжя зберігається “ми” як уособлення водночас героя (колективного, всієї спільноти) та творця і виконавця твору, хоч, звичайно, запис проводився від представників післякозацької епохи.

“Ми” засвідчує, що подія / твір / трансмісія / сприйняття відбуваються в одній спільноті. Оскільки це так, то і звичайному січовому побуту в піснях немає місця: це добре знайоме, звичне, що не може схвилювати та стати об'єктом піснетворення. Спільнотою колективно переживаються яскраві події, де в умовах екстремі реалізуються ідеалізовані товариством якості. Про це цікаво співати, щоб ще раз згадати про власний героїзм та власні переживання під час події. Постійне акцентування на “ми” як єдиному цілому підкреслює і принципову єдність спільноти в умовах військової екстремі, і відчуття себе часткою великого та могутнього колективу, причетності до колективної долі та слави. Коли запорожці співали твори про себе, про “нас”, то, звичайно, ці пісні сприяли згуртуванню колективу і культивуванню в ньому найкращих, з позицій запорозької моралі, рис.

Відчуття цієї долі як власної транслюється через заміну у деяких варіантах “ми” на “я”, де “я” – не окрема особистість, а уособлення спільноти, яка в історичних піснях запорожців є найвищою цінністю, оскільки об'єднує рівних людей зі спільною долею, що вважають себе побратимами.

Одне з найважливіших питань, що стало провідним у багатьох творах, – чому і як людина йде на Запорожжя. Вибір шляху має знаковий характер. Необхідність пошуку нового в героя пісні часто виникає після руйнування родини, власного дому, звичайних та звичних умов життя. Пошуки подальшої долі часто інтерпретуються як пошуки власного колективу, нової родини, ґрунтованої не на кровній, а на духовній спорідненості. Це символічне зображення духовного пошуку, внутрішньої перебудови, коли після або під час екстремальних обставин людина стає перед вибором. Спочатку людина втрачає все, доходить до відчаю, а потім вирішує почати нове життя і обирає нову землю, нову спільноту, дорогу до вірного роду, який вбачає у запорозькому товаристві.

У творах Запорозжя у процесі втрати колишніх цінностей, абсолютної зміни статусу, людина намагається стати “одним з”, шукаючи шлях на Січ. Характерна ознака історичних пісень запорожців – відсутність концепту “дому”, постійного в історичних та ліричних піснях інших регіонів, де рух героїв спрямований додому і захищають вони не країну та людей, а власний дім та родину. В аналізованих творах дім як власна замкнена територія, де проживає родина та панує душевний затишок, просто не існує. У піснях товариші-запорожці часто називаються братами та братчиками, а кошовий – батьком, тобто відбувається конструювання родини, але це лише чоловіча її частина, а справжня сім'я тримається на матері, що відтворено в українському фольклорі інших жанрів та регіонів.

У піснях різко розмежовуються герої та “чужі” й “інші”. Чужі – турки, татари, поляки. Росіяни можуть бути іншими та чужими Козаки-запорожці чітко виокремлюються серед інших, не ототожнюються з будь-якою силою: це – “ми”, “славні запорожці”. Поляки та турки в піснях чужі, а росіяни – православні, одновірці, тому відмінність їх традицій та поведінки дивна, непередбачувана, в історичних піснях вони сприймаються як інші. Польща асоціюється з “ляхом”, “вражим ляхом”, “паном”, “ляшком”, “паном католиком” та ін., Росія – з “Москвою”, “москаліками – судариками”, “восточним царем”, “руським військом”.

У сценах бою, як і в епічних творах представників інших етносів, виявляється, з погляду сучасності, надлюдська жорстокість. Розмежування світу на свій та чужий за морально-релігійним принципом зумовлює особливості козачого етосу: улюблені герої ворогів “як капусту січуть”, “в пень рубають”. Причини взаємної жорстокості мають одне й те коріння: турки та татари, з одного боку, запорожці, з іншого, – іновірці, а отже іншу сторону вони за людей не вважали. Цікаво, що мотиви боротьби з турками, поляками практично не називаються або пояснюються як особисті образи, як помста за вбивство рідних або наругу над родиною. Часто військові змагання мотивуються попередніми нападами ворогів на Запорозжя або розправою над братчиками. Інколи бої – це спосіб отримати необхідне, типові запорозькі роздобутки. Водночас мотив захисту рідної землі у будь-якій її конфігурації (крім території спільноти – Запорозьких Вольностей) не зафіксований, не йдеться й про захист будь-яких кордонів (цей мотив інколи зустрічається у легендах та переказах, але знову ж йдеться про кордони Запорозжя).

Жорстокість по відношенню до ворога під час бою вважалася чеснотою, а традиційні епічні гіперболи підкреслювали силу, вміння володіти зброєю, спритність, необхідні козакові – захисникові віри. Мотив збереження або захисту віри християнської часто зустрічається в думках, у піснях він значно рідший. У творах XVIII століття (про Олешківський період та в піснях про остаточне руйнування Січі) як трагічна сприймається необхідність виступати проти одновірців. Тому логічним вважав народ прийняття рішення про повернення на власну територію.

У багатьох історичних дослідженнях, включаючи “Історію Запорозького козацтва” Д. Яворницького, стверджується думка про соціальну та майнову однорідність запорожців, ігнорування, принаймні, на Січі майнового стану. Зневага до грошей та статків часто згадується в історичних піснях, ігнорування дорогих шат – один із поширених мотивів. Уже Н. Полонська-Василенко відзначила майнове розшарування на Запорозжжі, вважаючи його однією з причин падіння козацької спільноти. Про стосунки голоти та дук-срібляників йдеться в історичній пісні, яка відтворює погляд голоти, що складала основу війська і потребувала шанобливого ставлення та визнання своєї рівності. Потрібно зазначити, що на колишніх запорозьких землях фіксувалися поодинокі варіанти цього твору, поширена вона була на колишніх територіях реєстрового козацтва, оскільки все ж таки Запорозжя намагалося сприймати себе як єдину, не розшаровану і внутрішньо однорідну спільноту. Сучасний філософ та культуролог М. Попович відзначав, що ставлення запорожців до майна було демонстративно-безтурботним і навіть торгівлю козаків можна вважати анти-торгівлею, настільки чітко виявляється в ній презирство до матеріальних благ [10, с. 166]. У піснях про руйнування Січі запорожці сумують не за землями, а за клейнодами, тобто, військовою самостійністю, відокремленістю від інших. Клейноди – знак незалежності, можливості, керуючись власними уподобаннями, вирішувати свою долю, долю спільноти, підтримувати власні звичаї та клейноди.

Частий мотив втрати широкого степу (зустрічаються різні варіанти формули “Степ добрий, край веселий”). Степ – це природний стан землі в нашому регіоні, це земля нерозорана, що

традиційно належала всьому запорозькому війську без поділу на власні наділи та паї. Це була колективна власність та місце проживання. Для цариці та її приспівників змінюється статус території, яка розглядалася як величезні земельні угіддя, що можна дарувати, продавати, з яких можна мати зиск для держави та окремих людей. Після Запорожжя статус степу принципово змінюється, як і ставлення до нього нових хазяїв та нового населення краю:

Ой під городом, та під Яласоветом,
Много горлиць пролітало,
А в Москві-городі в засідательном домі,
Зібрались всі сенатори.
Ой зібрались вони всі вмісто,
Стали совіт прекладати:
Ой як би нам у запорожців
Та всі області одібрати?
А одібравши у запорожців землю,
Будемо сами владіти ... [7, с. 318].

Зовсім іншим було відношення запорожців до слави, яка важко здобувалася, не мала матеріального еквіваленту та цінувалася понад усе. Слава здобувалася для себе й товариства та не розповсюджувалася на родину, жінку, дітей. У запорозькому фольклорі це аксіологічна домінанта чоловічого світу, тому запорозьке військо завжди “славне”. Слава війська розповсюджується і на всю територію Дніпрового Низу:

Дніпре-брате, чим ти славен?
Чи зеленими лугами,
Чи крутими берегами?
“Ой я славен козаками...” [9, с. 130].

Аксіологічність слави, її домінуюче місце в етичному кодексі запорожців назавжди закріпилися в народній поезії, оскільки не лише інтраобраз запорожця на теренах колишнього Запорожжя супроводжується усталеним епітетом “славний”, але й його екстраобраз в історичній пісенності всієї України та її діаспори немислимий без цього епітета.

Окрема особа мала бути надзвичайною, щоб про неї на Січі склали та довго виконували пісню. Зберігаються твори про героїв, у яких втілюються найбільш важливі позитивні риси спільноти (звідси така увага до І. Сірка, С. Палія, Супруна). Вони, як і спільнота, наділяються постійним епітетом “славний”, а І. Сірко в деяких піснях називається “славним із славних”, на що хочу звернути увагу, оскільки останнім часом неодноразово доводилося чути про “недержавність” діяльності цього козацького ватажка.

У системі ціннісних орієнтирів степового лицарства він, що практично не мав поразок і багаторазово переобирався січовиками, був найкращим на всі часи. Недарма легенди наділили його безсмертям, а сукупність зафіксованих фольклорних творів про І. Сірка дозволяє говорити про творення культу цієї особи. Для того, щоб отримати таку повагу в сучасників та нащадків потрібно було знати та свято виконувати січові традиції, піклуватися про долю спільноти, бути жорстоким до ворога в битвах та гуманним до братчиків у буденному спілкуванні, розумним, передбачливим, що й цінилося січовиками, й відбивалося в січовій пісенності. В історичних піснях запорожці згадують тільки найкращих своїх представників і засвідчують повагу до них (найчастіше йдеться про І. Сірка та П. Калнишевського).

В історичних піснях Запорожжя йдеться про вільний вибір власної долі, право обирати старшину та виконувати накази власно обраних отаманів, тобто, про особистісні свободи, що виявляється перш за все у протиставленні козацького та солдатського буття, небажання втратити козацькі привілеї, стати підневільним та покірним волі чужих людей:

Зібралися генерали сітку-сіткувати,
– Яку будем запорожцям одержувати:
Чи козацьку, чи гусарську, чи третю, салдацьку?
– Хоч ми будем, братці, канави копати,
А не будем салдацької одержувати;
Бо салдацькая одержує куца, ще й погана,
Нехай наша не загине запорозька слава [7, с. 329].

Є в історичних піснях думка про несприйняття запорожцями самої ідеї будь-якої постійної влади. Така влада суперечить самим засадам існування Січі, вона може існувати поряд, але не на Запорозжжі. Підкорятися будь-кому, крім власної спільноти, самі запорожці не бажають, але це стосується лише їх Вольностей та їх життя. Твори засвідчують, що сам принцип самодержавної влади не сприймався та не міг сприйматися на Запорозжжі. Виявляється це в тих характеристиках, які даються польському королю, турецькому султанові та російському цареві. Водночас про питання національної незалежності та волі для народу в історичних, принаймні зафіксованих піснях, не йдеться. Про те, що діяльність запорожців мотивована необхідністю здобувати національну чи соціальну незалежність в пісенності самих запорожців ніколи не говориться. Як ніколи в них не говориться про волю, свободу, та й слова такі в словнику історичних пісень Запорозжжя просто відсутні.

Отже, захист батьківщини (у сучасному розумінні цього слова) та національна свідомість – риси, екстрапольовані запорозькому козацтву наступними поколіннями, а аксіологічними домінантами степового лицарства, за свідченням історичних пісень, були слава, січове братерство, рівність, щедрість, січові традиції, бойова відвага та безпощадність до ворога-іновірця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского песенного творчества // Н. Костомаров. Исторические монографии и исследования / Н. Костомаров: в 8 кн., 21 т. – Кн. 8., Т. 21. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1905. – С. 236-474.
2. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1991. – 557 с.
3. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина: у 2 т. – Т. 1. – Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1935. – 397 с.
4. Срезневський І. Запорозька старина / І. Срезневський. – Харків: Университетская типография, Ч. 1. – 1833. – 162 с.; Ч. 2. – 1834. – 185 с.; Ч. 3. – 1838. – 166 с.
5. Новицький Я. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные в Екатеринославской губернии в 1874-1894 гг. / Я. П. Новицкий // Сборник Харьковского историко-филологического общества: в 21 т. – Т. 6: Труды педагогического отдела. Выпуск 2. – Харків: Типографія Губернскаго Правління, 1894. – С. 49-160.
6. Новицький Я. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874–1903 г. / Я. П. Новицкий. – Екатеринбург, 1908. – 197 с.
7. Новицький Я. Твори: у 5 т. – Т. 1 / Упор. А. Бойко. – Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. – 508 с., 16 с. іл.; Т. 3. / Упор. Л. Іваннікова, І. Павленко. – Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2009. – 440 с.
8. Малороссийские народные песни, собранные проф. Д. И. Эварницким. – Екатеринбург, 1906. – 651 с.
9. Історичні пісні / Упоряд. І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко; нотн. матеріал упор. А. І. Гуменюк; за ред. М. Т. Рильського і К. Г. Гуслистого. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 1068 с.
10. Попович М. Нариси історії культури України. – К.: АртЕк, 1998. – 728 с.